

Hrvati u potrazi za kamenom mudracā i eliksirom života

Snježana Paušek-Baždar, *Hrvatski alkemičari tijekom stoljeća* (Zagreb: HAZU i Školska knjiga, 2017), 232 str.

Tko su bili autori alkemijskih tekstova na tlu Hrvatske, koji su to razlozi i motivi koji su ih privlačili tom drevnom umijeću prepunom simbola i mistike, ali i u čemu je vidljiv doprinos hrvatskih alkemičara u povijesti europske prirodne znanosti i filozofije, neka su od pitanja na koja Snježana Paušek-Baždar pokušava dati odgovor u svojoj knjizi *Hrvatski alkemičari tijekom stoljeća*. Kako i sama ističe u uvodnom dijelu, riječ je o završnom radu njezina dugogodišnjeg znanstvenog istraživanja u sklopu projekta »Odnos prirodne filozofije i alkemije u renesansi u Hrvata« financiranog od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, kojemu je bila voditeljica, te djelomično i projekta »Hrvatska filozofija i znanost u europskom kontekstu od 12. do 20. stoljeća« koji od 2014. financira Hrvatska zaklada za znanost, a vodi Erna Banić-Pajnić.

U svojoj namjeri da pruži sintetički pregled dotada neistražene povijesti alkemije u Hrvatskoj, autorica je uložila veliki trud u prikupljanju izvornih rukopisa i rijetkih, teško dostupnih djela hrvatskih prirodnih filozofa i prirodoslovaca. Spomenuta djela i tekstovi alkemičara koji su djelovali na hrvatskom tlu, izuzetno slabo ili u potpunosti nepoznati domaćoj znanstvenoj javnosti – izuzme li se, dakako, znamenito djelo Petra Bona – analizirani su i evaluirani u kontekstu europske razine alkemijskog nauka. U svom istraživanju autorica ispušta povijest indijske i kineske alkemije i pozornost posvećuje razvoju europske alkemije iz tog razloga što su »hrvatski autori djelovali isključivo u njezinu obzoru« (p. 10). Kronološkoj analizi hrvatskih alkemičara i njihovih spisa alkemijskog sadržaja prethodi poglavlje »Osnovna obilježja europske alkemije«, u kojem se autorica osvrće na različite definicije alkemije među kojima ne nedostaje i onih koje su sadržavale pejorativne odredbe alkemijskog umijeća. Povjesničari alkemije slažu se u tome da treba razlikovati prave alkemičare od varalica, šarlatana te naglašavaju da se bez poznavanja njezine teorijske podloge alkemija svodi na puko stvaranje zlata čime se ujedno gubi iz vida da je ona ustvari bila jedno sveto, uzvišeno umijeće koje je tragalo za »temeljem svih stvari svijeta« (p. 13). Iz mnoštva definicija alkemije, autorica se priklanja onoj koju je dao J. H. Sheppard za kojeg je ona »umijeće preobrazbe manje vrijednog, bilo materijalnog ili duhovnog u vrjednije« (p. 14). S obzirom na razvoj alkemijske teorije razlikuju se *rana alkemijska teorija*

koja obuhvaća aleksandrijsku, arapsku i ranu europsku i *kasna alkemijska teorija* koja obuhvaća renesansnu alkemijsku teoriju i kasnija razdoblja (p. 16). Sukladno toj podjeli razlikuju se i tri glavna tipa alkemije: a) ona na metalima, tj. vanjska; b) na čovjeku, tj. *spagirija*, unutrašnja i c) spiritualna magija, *ars magna*, odnosno »veliko umijeće«, »kraljevsko umijeće« ili umijeće Sunca« (p. 16). Kada je riječ o teorijskoj podlozi alkemije, valja reći da su povjesničari znanosti uglavnom suglasni u tome da se u temeljima njezine nauke mogu pronaći učenja Platona (naročito onih izloženih u *Timeju*) i Aristotela (poglavito njegove *Meteorologije*), gnosticizma od kojeg je alkemija preuzela simbol zmije, odnosno *ouroborosa* i hermetizma. Za duhovnu komponentu alkemije od velika je značenja bio upravo hermetizam i njegovo učenje o jedinstvu, prožetosti sveukupnosti. Međusobna povezanost dva svijeta, zemaljskog i nebeskog, odnosno sublunarne i supralunarne regije, glavni je poticaj i uporište alkemije u traganju za pratvari svih tvari svijeta. Značajnije teorijske pretpostavke alkemiji su također dali novoplatonizam koji se pojavio u Aleksandriji, velikom intelektualnom i kulturnom centru helenističkog svijeta, i kristozofija koja će osobito biti naglašena u tekstovima srednjovjekovnih i renesansnih alkemičara koji Isusa Krista uzimaju kao svog zaštitnika. Bogata povijest alkemije pamti i česte zabrane alkemijskog umijeća što je nažalost dovelo i do uništavanja dijela alkemijskih spisa, ali nije spriječilo njezino daljnje širenje i razvoj, što možda najbolje potvrđuje činjenica da su europski kraljevi, posebice car Rudolf II. (1552 – 1612) u Pragu, nerijetko zapošljavali dvorske alkemičare.

Prvi poznati tragovi alkemijskog umijeća na prostoru Hrvatske vode do dvora kraljice Barbare Celjske u Samoboru. Barbara Celjska (1381 – 1451), supruga kralja i kasnije cara Sigismunda I. Luksemburškog, nije ostavila pismena svjedočanstva o svojim alkemijskim pokusima koje je izvodila u alkemijskom laboratoriju u podrumu svog dvorca. O njima doznajemo iz druge ruke i to od češkog učenjaka i alkemičara Johanna von Laaza i njemačkog benediktinca, kanonika i alkemičara Bazilija Valentina. Iako se ne može sa sigurnošću govoriti o motivima njezina interesa za alkemiju, nedvojbeno je da je kraljica Barbara bila prva poznata hrvatska alkemičarka koja je već u ono vrijeme budila zanimanje u europskih učenjaka.

Iz 15. stoljeća sačuvan je jedan list papira alkemijskog sadržaja na kojemu se nalaze jedan crtež pokusa, simbol i dvije rečenice pisane latinskim jezikom i armenskim slovima. Spomenuti list papira potpisuje zagrebački kanonik Ivan (? – 1448).

Nedugo nakon otkrića tiska svjetlost dana ugledala je alkemijska poema *Rithmus ... de lapide physico* (*Pjesma o kamenu prirodoslovaca*), nastala vjerojatno u prvoj polovici 14. stoljeća. Kako se doznaje iz njegove *Kancone*,

Daniel Istranin je dvadeset i pet godina proveo radeći kao profesor gramatike u Puli, gdje je izvodio razne eksperimente u nadi da će stvoriti kamen mudraca i životni eliksir. O rezultatima alkemijskih pokusa, kao i spoznajama do kojih je došao baveći se alkemijom, Daniel pjeva u svojim stihovima u kojima, kako sam kaže, iznosi »sve tajne sretnog umijeća« (p. 63). Mnogi dijelovi spjeva otkrivaju da se Daniel bavio praktičnom alkemijom i da vrlo oštro kritizira one lažne alkemičare koji su, ne vodeći računa o tome da alkemičar prvo mora dobro upoznati prirodu i zatim je imitirati, a tek potom usavršavati ono što je priroda ostavila nedovršeno i nesavršeno (p. 72) doveli alkemijsko umijeće na loš glas. Tek onaj koji je stekao poniznost, čistoću duše i savršenu misao može od Boga tražiti milost i pomoć u pripravi Božjeg dara, kamena mudraca i eliksira. Razmišljanja i alkemijski postupci koje je Daniel Istranin opjevao predstavljaju, ističe autorica, »iskorak iz srednjovjekovne u renesansnu alkemiju« (p. 77).

U Puli je djelovao i liječnik Petar Bono, koji je baš u Puli 1330. godine dovršio svoje znamenito alkemijsko djelo *Pretiosa margarita novella* (*Skupocjeni novi biser*). Riječ je o opširnoj teorijskoj raspravi u kojoj Bono argumentirano ruši sve prigovore koji se upućuju alkemiji te dokazuje da je »alkemija doktrina u koju treba vjerovati« (p. 81). U Bonovu djelu izostaju praktične upute i savjeti o tome kako uspješno izvesti postupke pretvorbe. Razlog tomu leži u njegovu čvrstom stavu da su takvi postupci rezervirani samo za odabrane ljude koje krasi znanje, mudrost, iskustvo te naročito duhovna čistoća, skromnost, plemenitost, poniznost i nepokolebljiva vjera u Boga bez koje će svaki alkemijski pokus biti neuspješan. Svježinu i novost Bonova pristupa alkemiji autorica vidi upravo u uvođenju religiozne komponente. Čudotvorno obilježje koje Bono pridaje kamenu mudraca proizlazi iz njegova poistovjećivanja s Isusom Kristom u zemaljskom svijetu. Bono smatra da alkemičar svoj pokus započinje razumom, ali ga dovršava vjerom, duhovnom preobrazbom. Na taj način alkemija biva umijeće koje objedinjuje i spaja ljudsko i božansko.

O širokom znanstvenom interesu Zadrana Federika Grisogona (1472 – 1538) svjedoče njegova dva djela: *Speculum astronomicum* (*Astronomsko zrcalo*, Venecija, 1507) u kojem je obradio teme iz prirodne filozofije, geometrije, aritmetike, astronomije i glazbe te zbornik triju rasprava *De modo collegiandi, pronosticandi et curandi febres necnon de humana felicitate ac denique de fluxu et refluxu maris* (*O načinu dijagnosticiranja u kolegiju, prognoziranju i liječenju groznica, kao i o ljudskoj sreći i napokon o plimi i oseci mora*, Venecija, 1528), u kojem je izložio i učenje o astrološkoj medicini, ali i svoja alkemijska gledišta. Grisogonovi stavovi o alkemiji pokazuju značajan odmak od duhovne komponente alkemije te snažno isticanje njezine materijalne komponente, u čemu se može jasno prepoznati njegovo približavanje novovjekovnoj znanosti.

Giulio Camillo Delminio (1480 – 1544), talijanski filozof hrvatskog podrijetla, predstavnik je one renesansne struje mišljenja koja, polazeći od učenja o kozmičkoj simpatiji zastupa stav da je spoznajom skrivenih tajni nižeg svijeta moguće dosegnuti spoznaju najvišeg izvora svih stvari. Na tome je gradio i svoje alkemijske poglede koje je izložio u djelu *De transmutatione (O pretvorbi)*. Za Delminija, alkemija, naziv koji inače izbjegava, predstavlja »jednu od triju vrsta transmutacija (pretvorbi)« (p. 123). Alkemija je za njega »pretvoriteljica prirode«, a analogno tome, alkemičari su »filozofi koji se bave prirodnom transmutacijom«, odnosno »pretvoritelji prirodnih stvari« (p. 123). Delminije razlikuje tri vrste transmutacije: božansku koja za svoj cilj ima duhovno oplemenjivanje čovjeka kako bi se sjedinio s Bogom i postigao božanstvenost, potom transmutaciju riječi koja onomu tko želi usavršiti govorničke vještine pomaže u stvaranju beskonačne i vječne tvorevine (p. 125) i naposljetku transmutaciju metala kojoj Delminije posvećuje najviše pažnje iz tog razloga što »jedino ona može zornom učiniti prvotnu tvar ili pratvar, koja je mjesto i stjecište svih vrsta, svih naravi i svih supstancija« (p. 125).

Krajem 16. stoljeća Ivan Bratti, filozof i pulski gradski liječnik, piše svoje djelo *Discorso della vecchia et nuova Medicina, nel quale si ragiona delle cose ritrovate a nostri secoli, et particolarmente dell'oro artificiale (Besjeda o staroj i novoj medicini u kojoj se zbori o otkrićima do našeg doba, a posebice o umjetnom zlatu)*. Od tri dijela na koje je Bratti razdjelio svoj spis, najviše pozornosti privlači posljednji dio u kojem njegov autor piše o dobrobitima umjetnog zlata koje se dobiva pretvorbom metala, a ima čak i veću učinkovitost u liječenju od prirodnog zlata. No, Bratti ne objašnjava postupak dobivanja umjetnog zlata jer njegova *Besjeda* nije rezultat njegovih pokusa i eksperimenata, već je »priručnik za raspravu o alkemiji i iatrokemiji« (p. 162).

Zagrebačka knjižnica Metropolitana čuva jedan na latinskom jeziku pisan alkemijski spis anonimnog autora u kojem se nalazi i recept za stvaranje kamena mudraca. Spis sadrži sljedeća poglavlja i potpoglavlja: *Materia et compositio lapidis philosophorum (Tvar i sastav kamena mudracā)*, *Dictum philosophicum (Filozofska izrjeka)*, *Clarius (Jasnije)* i *Dictum philosophicum verisimum ad lapidem (Najistinitija filozofska izrjeka o kamenu)*.

Na razmeđu 17. i 18. stoljeća djeluje Ivan Leopold Payer, varaždinski gradski liječnik i kraljevski i carski liječnik u Petrovaradinu, autor djela iatrokemijskog sadržaja *Medicina aphoristica eiusdemque commentarius seu Nova theoria medica* napisanog 1710. godine. S prirodoslovnog gledišta osobito su zanimljivi njegovi zapisi u djelu *Fundamentum naturae medicatricis adaequatum seu Novum et verum principium theoriae ac praxeos medicae (Prilagođena osnova prirode lječiteljice ili novi i pravi temelj medicinske teorije i prakse, Graz, 1710)* kojime se svrstao u sljedbenike, ali i kritičare glasovitog Paracelsusa.

Svojim znanstvenim postignućima i pokusima u 18. stoljeću istaknuo se Ignjat Martinović (1755 – 1795), dvorski alkemičar cara Leopolda I. i »uz Josepha Priestleya, jedan od posljednjih europskih pristalica flogistonske teorije« (p. 196).

Od hrvatskih alkemičara koji djeluju u 19. stoljeću valja izdvojiti Tomaša Mikloušića i Filipa Šufflaya, a vrijedni su spomena i oni o kojima, nažalost, još uvijek ne raspoložemo sigurnim znanstvenim dokazima, već tek »nesigurnim predajama« (str. 214), a riječ je, primjerice, o Matiji Albertiju (1561 – 1623), engleskom plemiću Seymuru, potomku Henrika VIII., koji je krajem 16. stoljeća doselio u Trogir, Ivanu Nepomuku Labašu (1785 – 1849) i barunu Lazaru Hellenbachu (1827 – 1887), koji se smatra posljednjim hrvatskim alkemičarem (p. 215).

Umjesto tradicionalnog zaključnog slova na kraju knjige, autorica nas upoznaje s člankom »Nešto o alkimiji« bjelovarskog profesora Gustava Fleischera (1856 – 1913), objavljenim u *Izvješću* bjelovarske gimnazije školske godine 1887/1888. Nakon što je izložio svoje poglede na razvoj europske alkemije kao i na uzroke njezine tajnovitosti, Fleischer ističe ulogu i značenje koju je alkemija odigrala u razvoju prirodnih znanosti.

Preciznom znanstvenom analizom dotad neistraženih spisa alkemijskih sadržaja koje potpisuju domaći autori i kritičkom valorizacijom njihovih stavova u okviru šire europske povijesti prirodnih znanosti koja je pokazala u kojoj su mjeri hrvatski alkemičari doprinijeli njezinu razvoju, Snježana Paušek-Badždar svojom je knjigom popunila prazninu u području istraživanja domaće prirodoslovne baštine. Dodatnu vrijednost knjizi svakako daju bogate ilustracije u boji kao i autoričin lako razumljiv stil pisanja, što će je nedvojbeno približiti širokoj čitalačkoj publici.

Željka Metesi Deronjić